

Janet Ferrari Wanseele
og Michael Hviid Jacobsen

"I Did It My Way"?

– en sociologisk samtidsdiagnose over
den senmoderne/postmoderne død

I denne artikel beskrives de senere års forandringer i dele af den danske døds- og mindekultur med fokus på, hvorledes den enten adskiller sig fra eller mere skal ses som en forlængelse af den i samfundsforskningen ofte fremhævede, fortrængte og tabuiserede dødkultur fra det 20. århundrede. Gennem artiklen diskuterer og illustrerer forfatterne mange af nutidens forandringer gennem en række nedslag i form af et fokus på omsorgen for den døende, individualiseringen af institutionelle og professionelle praksisser, personliggørelsen af ritualer og ceremonier, udfordringen af traditioner og konventioner og den ændrede betydning af kirkegården og mindekulturen. Formålet med artiklen er således at beskrive og dokumentere nogle af de mest centrale ændringer i vores samfunds dødkultur som et spejlbillede på mange af de øvrige samfundsforandringer, der udspiller sig. Derudover ønsker forfatterne at anspore til debat om, hvorvidt den udbredte postmoderniseringstese om valgfrihed, fleksibilitet og individualisering inden for dødsområdet kan underbygges, eller om den skal suppleres med en senmoderniseringstese, der har fokus på institutionel kontrol og inert.

Søgeord: Senmoderne død, postmoderne død, institutioner, ritualer, mindekultur, professionalisering.

Der findes kun én begivenhed, i vores liv og i universet, der virkelig har betydning, og det er døden (Maurice Maeterlinck).

Døden vender tilbage

Vi lever på mange måder i en ny dødkultur, der både afspejler og måske endda forstærker en lang række tendenser og udviklingstræk fra vores livskultur. Døden står således ikke stille. Den forandrer sig i takt med de holdnings- og værdiændringer, der i øvrigt gør sig gældende i samfundet. Men døden forandrer sig stille og langsomt, og selvom det som regel ikke er de mest drastiske forandringer, der kan iagttages, er de ikke desto mindre af stor betydning for at forstå det samfund, vi lever i. Disse forandringer kan iagttages i en lang række tiltag og tilskikkelser inden for det område, der måske en smule morbidity kan betegnes "dødsområdet", i løbet af de seneste år, som vidner om en forholdsvis omfattende italesættelse og personliggørelse af døden, der står i skærende kontrast til den i litteraturen tidligere ellers meget omtalte tabuisering og privatisering af døden, som vores forældres og bedsteforældres generationer oplevede (Ariès 1975, 1977; Elias 1983; Feifel 1959; Gorer 1955). Vi har bevæget – eller er i færd med at bevæge os – fra en tid, der nok bedst lader sig beskrive med ordene "døden har fundet sted i stilhed" til en mere åben og imødekommende indstilling, hvor det fordres, at den enkelte nu selv aktivt tager stilling til og engagerer sig i egen død. Fortidens dødsfortrængning og dødstabu, som vi kender det fra størstedelen af det 20. århundrede, er måske endnu ikke definitivt opløst – det er i det hele taget vanskeligt at forestille sig opløsningen af noget for mennesket så fundamentalt som dødstabuet og frygten for døden – men det forekommer på mange områder i det mindste at være under forandring (Jacobsen & Haakonsen 2008; Jacobsen 2009).

Adskillige samfundsforskere har gennem de senere år da også påpeget, at vi langsomt, men sikkert bevæger os hinsides det tidligere så udbredte og ikke mindst omtalte dødstabu hen mod en indstilling til døden, hvor vi tilsyneladende ønsker at forholde os til og tage ansvar for den (Walter 1994; Hanus 2000; Berridge 2002; Noys 2005).¹ Benjamin Noys bemærkede således i sin *The Culture of Death*, at:

klichéen om, at døden er et tabu, indfanger ikke alle den moderne dødkulturs udviklingstræk ... Vi oplever afslutningen på dødstabuet ... En ny frygtløs udforskning af døden i den moderne kultur [og] en ny "dødsfrigørelsesbevægelse" har vundet frem, der udfordrer de tabuer, der omgærder døden (Noys 2005:2).

På dansk grund proklamerede biskop Jan Lindhardt ligeledes for år tilbage, at "der er kommet en ny offentlighed om døden, som vi ikke har kendt i flere generationer. Der tales meget mere om døden" (Lindhardt 1998:31). Imidlertid

Janet Ferrari
Wanseele
Cand.mag., ekstern
lektor ved Institut
for Engelsk,
Germansk og
Romansk, KUA
E-mail: janetferra-
ri2@hotmail.com

Michael Hviid
Jacobsen
Lektor, studieleder
ved Institut for
Sociologi, Socialt
Arbejde &
Organisation,
Aalborg Universitet
E-mail:
mhj@socsci.aau.dk

tales der måske ikke kun meget mere om døden i disse år – i det mindste i medierne – men der findes også en lang række andre mere håndgribelige udtryk for denne dødens genkomst, som vi ønsker at berøre i denne artikel.

Således tyder meget på, at døden ikke bare er vendt tilbage fra sit store forsvindingsnummer, der strakte sig over en stor del af det 20. århundrede, men at den er vendt tilbage med fornyet kraft og i en anden forklædning. I denne artikel vil vi angive nogle eksempler fra denne nye danske dødkultur og vise, hvorledes en forståelse af menneskers opfattelse af og indstilling til døden i nutidens samfund kan bibringe sociologien et mere fyldestgørende og alternativt blik på samfundslivet og samfundsforandringer. På den måde kan vores forhold til døden fungere som en slags kontrastbelysning til vores forhold til livet. Således tilbyder studier af døden et indgående indblik i mange af de ændrede modernitetsvilkår, mennesker må leve under. Da de første tegn på den ovenfor omtalte udvikling begyndte at materialisere sig, sondrede Tony Walter (1994) mellem fremvæksten af en "senmoderne" og en "postmoderne" død som to mulige samtidsscenerier. Hvor den førstnævnte, i forlængelse af Anthony Giddens' velkendte begrebsliggørelse af det senmoderne samfund og som en vis videreførelse af moderniteten både rummer elementer af refleksivitet, valgfrihed og individuel selvrealisering, er den senmoderne død stadig koblet til ekspertsystemer, institutionel kontrol og professionalisering (nu snarere psykologiske end medicinske som i moderniteten), hvorimod den sidstnævnte postmoderne død i udpræget grad er et udtryk for individets eget selviscenesættelsesprojekt, hvor selvet udgør den eneste autoritet, hvor der stræbes efter uindskrænket valgfrihed og autencitet, og hvor de private og personlige valg i tiltagende omfang koloniserer den offentlige dagsorden. I den postmoderne død gentillegnes døden således fra de institutioner, der i en længere periode har monopoliseret den, mens institutionerne og deres professionelle stadig er af central betydning i den senmoderne dødsopfattelse. En kort skematisk og begrebslig opdeling af disse to dødsdiskurser eller dødsopfattelser tager sig sådan ud:

Den senmoderne død:	En medicinsk forståelse af døden afløses af en psykologisk Ekspertsystemer vejleder/rådgiver/begrænser individet Institutionel praksis linkes til personlige valg
Den postmoderne død:	Selvet er den ultimative autoritet Det private koloniserer det offentlige Romantisering af døden

Om vi så i dag er vidner til opkomsten af en senmoderne eller en postmoderne død er – eftersom det er svært at sætte prædikat på den konstant foranderlige samtid, man selv er en iboende del af – i sagens natur vanskelig definitivt at afgøre, men vi vil løbende i artiklen berøre dette tema på baggrund af nogle eksempler fra nutidens danske dødkultur. Der er imidlertid ingen tvivl om, at der er tale om en ændring af døden fra det, der lidt bredt kan kaldes "den forbudte død", der kendetegnede modernitetens storhedstid (Ariès 1977). I moderniteten, der satte sin lid til rationalitet, videnskab og kontrol, blev døden betraget som en sygdom og som den sidste fjende, og menneskets manglende evne til at bekæmpe den blev anset som en fornødens fallit, et lægevidenskabens nederlag, og i det hele taget som en hån mod de teknologiske fremskridt, det store samfunds virkeliggørelse og individets selvrealisering (Bauman 1992). Døden fremstod derfor i vid udstrækning som medikaliseret og gemt væk i institutioner – den var skamfuld og dermed også noget dybt privat. Denne fortrængning af og fremmedgørelse over for døden kunne bl.a. aflæses i det stigende antal mennesker, der valgte kremering og bisættelse frem for jordbegravelse, fremvæksten af den anonyme fællesgrav og i kirkegårdenes standardiserede begravelsespraksis. Den kunne også iagttages i den stigende institutionalisering af syge og døende mennesker i vores samfund, i den tavshed, der omgærdede døden, og sidst men ikke mindst var den synlig i den usynlighed, som i det hele taget kendetegnede døden i det offentlige rum. På daværende tidspunkt var enhver omtale af døden på TV – med mindre der var tale om nyhedsindslag eller om døden i relation til dyreriget – stort set utænkelig.

Døden i senmoderniteten eller postmoderniteten adskiller sig på mange måder markant fra døden i moderniteten, idet dyrkelsen af individet træder ind som et fællesmenneskeligt livsvilkår – det vi med vanlig sociologisk terminologi kalder "individualisering". Dette får omsiggribende konsekvenser for opfattelsen af døden og for den tidligere tabuisering og afsondring af fænomenet, og det afspejler sig eksempelvis både i den medicinske indstilling til terminale patienter og i den ændrede praksis omkring afskeden med og mindet om den afdøde. Det er nu individet, der skal sættes i centrum. Ulrich Beck og Elisabeth Beck-Gernsheim (2002:151-155) indfangede denne udvikling med at konstatere, at det fremherskende fokus på "ens eget liv" nu suppleres med fokus på "ens egen død" – det drejer sig om at gøre det på

ens egen måde. Man kunne med mere poetisk sprogbrug indfange denne nye individualiserede dødsmentalitet, der i disse senmoderne eller postmoderne tider sætter sig igennem, som "Do It Yourself-døden" eller med slet skjult henvisning til Frank Sinatras sang som "I Did It My Way"-døden. Der er således en klar forventning om, at de institutioner, der i vores samfund varetager døden, er lydhøre over for de ønsker og behov, som det enkelte menneske måtte tilkendegive. Samtidig skal de traditioner, der anvendes ved afskeden med livet, tilpasse sig den unikke situation, som et menneskes død markerer.

På baggrund heraf trænger følgende spørgsmål sig på: Hvilke sociale og institutionelle forandringer har påvirket og er i sig selv påvirkede af den ændrede opfattelse af døden og af de døende, og bidrager de til at løse op for det tidligere dødstabu? Hvordan er forholdet mellem institutionerne/traditionerne på den ene side og de mennesker, som ønsker alternativer til standardiserede praksisser, og som ønsker at sætte et mere personligt præg på forløbet, på den anden side? Disse spørgsmål vil vi i det følgende forsøge at besvare med baggrund i litteraturstudier af eksisterende undersøgelser inden for dødsfeltet suppleret med kvalitative interviews, der blev foretaget i København i 2005-2006 med præster, bedemænd og kirkegårdsledere.²

Denne artikel ønsker således at undersøge og belyse de ændringer, der har fundet sted i samspillet mellem senmoderne eller postmoderne forsøg på at skabe nye omgangsformer med døden og institutionernes/traditionerne vekslen mellem normativ/standardiseret adfærd på den ene side og åbenhed og fleksibilitet på den anden. Artiklen prøver dermed at tegne konturerne af og bibringe en samtidsdiagnose over opfattelsen af døden i det danske samfund i disse år fra sygdom til grav med de muligheder og faldgruber, der ligger i individets gentilegnelsesproces af sin egen død. Vi vil indlede med at skitsere holdningen til døden i moderniteten og dernæst at sætte denne i kontrast til en mere senmoderne eller postmoderne dødsindstilling. Dernæst vil vi pege på nogle af de ændringer, der har fundet sted i forbindelse med hospitalsdøden, ændrede praksisser og nye ritualer i forbindelse med afskeden samt den kirkelige ceremoni og kirkegårdskulturen. Slutteligt vil vi kort belyse bedemandens forandrede rolle i samtiden. Vi ønsker hermed at anlægge et sociologisk blik på døden i Danmark i et samtidsperspektiv.

Fra moderne til senmoderne eller postmoderne død

Forløberen for den senmoderne eller postmoderne død var den moderne død, svarende til den franske idéhistoriker Philippe Aries' (1977) fase for den "forbudte død", som med en gradvis intensivning dækker størsteparten af det 20. århundrede.³ I denne moderne forbudte død medførte troen på fornuften og på det tekniske fremskridt, at man betragtede døden som et teknisk problem og et videnskabeligt nederlag, hvilket bl.a. medførte, at man om muligt ønskede at fortie sygdommes dødelige karakter over for alvorligt syge patienter. Døden blev desuden institutionaliseret og medikaliseret samtidig med, at det

teknologiske fremskridt var medvirkende til at forøge levetiden og formindskede antallet af "unaturlige" dødsfald. I forhold til den klassiske "tæmmede død" var den moderne død således på mange måder blevet vendt om – den var selv blevet noget unaturligt og afvigende (Ariès 1975, 1977; Elias 1983; Jacobsen 2001; Snickare 2002; Tamm 1992; Vovelle 1993). Denne moderne opfattelse af døden, som dominerede det forgangne århundrede, resulterede i, at folk i almindelighed kom i kontakt med stadig færre dødsfald, at døden, med Norbert Elias' ord blev "flyttet ud i samfundets kulisser", og døden blev derfor en del af "erfaringens afsondring", som ifølge Anthony Giddens er en af de processer af usynliggørelse, der adskiller hverdagslivets rutiner fra sygdom og død. Effekten af denne afsondring var en fortrængning af en række af den menneskelige tilværelses mest basale moralske og eksistentielle komponenter (Giddens 1996:184). Modernitetens brud med traditionerne og den stigende differentiering i samfundet medførte endvidere, at døden blev fragmenteret, opsplittet i småstykker og som konsekvens heraf præget af standardiserede praksisser for, hvordan man skulle håndtere den.

Herhjemme karakteriserer Birgitte Kragh perioden fra 1920-1980 som en tid, hvor overflytning af døden til professionelle og offentlige institutioner indirekte medførte en større ensartethed og en vis udjævning af sociale skel. Hun peger på, at indføringen af borgerlige begravelser og "begravelser i stilhed" var med til at privatisere og intimisere begravelserne og til at rykke sørgetiden ind i privatsfæren. Fortrængningen af døden eskalerede i denne periode, hvilket gav sig udtryk i den øgede interesse for ligbrænding og et ønske om anonyme fællesgrave (Kragh 2003:28). Man blev med andre ord fremmedgjort over for døden og alt det, man associerede med den.

Overgangen til den senmoderne eller postmoderne periode ændrer ved dette forhold. Ifølge Anthony Giddens skaber den enkelte i senmoderniteten en ontologisk sikkerhed gennem refleksion og subjektiv fortolkning af virkeligheden. Denne ontologiske sikkerhed fungerer som et beskyttende hylster, der modarbejder fragmentering og etablerer en midlertidig sammenhæng, som siden kan revideres. Døden bliver således det ultimative skæbnesvangre øjeblik, den absolutte trussel mod vores selvidentitet og vores ontologiske sikkerhed. Dette skyldes, at den opfattes som en stopklods i selvrealiseringsprojektet (Giddens 1996:137). Individet søger derfor udødelighed bl.a. gennem et øget fokus på sundhed, fitness og andre former for kontrol af kroppen (Bauman 1992), men da denne overlevelsesstrategi – ligesom alle andre – er dømt til fiasko, fordi udødeligheden i sidste instans er en myte (Jacobsen 1998, 2001), begynder stadig flere at ønske en tvungen konfrontation med den eksistentielle kendsgerning, at de skal dø. Dette kommer i disse år til udtryk ved, at flere planlægger deres død og højtideligholdelsen heraf for selv at kunne skrive det sidste kapitel til selvets biografi. Der fremføres stadig oftere også et ønske fra de efterladtes side om at kunne hædre og højtideligholde de afdøde, at få dem til at leve videre i minderne og at synliggøre dette. Aidspatienter,

repræsentanter for hospicefilosofien og for den nye terapi- og oplysningsbølge, som tæller bl.a. psykologer, sociologer, sygeplejersker, præster, patient- og sorggrupper og endelig bedemænd, har haft en stor indflydelse på denne proces ved at sætte døden på dagsordenen og ved at skabe offentlig debat, og såvel sekulære som mere religiøse opfattelser forenes således i ønsket om at humanisere forholdet til døden (Bregman 1999). Der tales og skrives i disse år derfor stadig oftere om "den gode død", "den værdige død", "den naturlige død" eller ligefrem "den lykkelige død" – adjektiverne vil ingen ende tage, når det drejer sig om at designe en død, der er til at leve med. Medierne har også redet med på bølgen med udsendelser om terminale patienters sidste tid eller med fortællinger om folks forhold til døden og til efterlivet.

Til trods herfor er døden dog fortsat svær at forholde sig til. Det skyldes, at i et samfund, der er optaget af spørgsmål, der er forbundet med krop og identitet, og som ligeledes fokuserer på ungdom og livskraft, er det problematisk at tackle tanken om, at selvet vil ophøre med at eksistere (Mellor & Shilling 1993; Turner 1991). Desuden påpeger Tony Walter, at det er svært at forholde sig til døden, fordi det i senmoderniteten forventes, at individet ikke alene skal konfronteres med sin egen død, men også at det selv skal *skabe* en død ud af de stumper af ideologier og religiøse følelser, som kulturen i almindelighed forsyner vedkommende med. Samtidig ses en generel ændring i samfundet hen imod mere ekspressive holdninger og bløde værdier, den såkaldt "ekspressive revolution", som en markant modvægt til moderniteten, hvor døden som nævnt var underlagt teknologisk kontrol og offentlig tavshed (Walter 1994, 1999). Birgitte Kragh indfanger i forhold til begravelsesceremoniens ændrede karakter på følgende måde således perioden fra 1980-1990, hvor denne ekspressive revolution for alvor slog rod:

En begravelse i afdødes ånd kan bidrage til intimiseringen. Overgangsritualet udbygges, men fokus har flyttet sig fra en forestilling om efterlivet til en fokusering på tabet af den elskede, og denne længsel efter individets udødelighed formuleres i nye personlige gravminder (Kragh 2003:28).

Senmodernitetens eller postmodernitetens individualistiske holdning sætter dels hensynet til de efterladte i fokus, dels det at ære og mindes den afdøde. Der mærkes ligeledes en stigende forholde sig til selvbiografiens sidste kapitel. Planlægning – tilrettelæggelse såvel som iscenesættelse – af begravelsen bliver efterhånden mere og mere almindelig, og der berettes fra tid til anden om, at antallet af danskere – sågar også de yngre generationer – der planlægger begravelsen på forhånd, er i kraftig stigning, selvom talmaterialet er noget svingende og spinkelt. Der findes desuden "forudbetalte begravelser" og *Min Sidste Vilje*, som vi vender tilbage til senere, og der tages mere stilling til organdonation og livstestamenter. Derudover bliver begravelser mere

personligt prægede, ligesom dødsannoncerne også bliver mere personlige og udtryksfulde. Faktisk har man i den senere tid ved flere lejligheder i danske dagblade kunnet observere, at den afdøde selv – naturligvis forud for egen død – har sikret sig, at der ved livets afslutning indrykkes dødsannoncer på vegne af afdøde, der takker for et dejligt liv, for gode venskaber og som sender trøstende ord til den nærmeste familie. Dette må betragtes som den ultimative personliggjorte dødsannonce.⁴ Alt i alt vidner overgangen fra den moderne forbudte død til den senmoderne eller postmoderne iscenesatte død, som vi her har tegnet konturerne af, om, at døden ikke længere er tabubelagt på samme måde som tidligere, og at der er en stigende grad af opmærksomhed omkring det selv at engagere sig i egen – og andres – død.

Den institutionelle død – fra medicinsk nederlag til naturlig hændelse

Fra slutningen af 1970'erne og frem – som en del af det, der er blevet kaldt *the happy death movement* eller *the natural death movement* – reagerede både patienter og diverse foreninger og faggrupper i protest mod bl.a. det fokus på kurativ behandling for enhver pris, umyndiggørelsen af patienten og negligeringen af psykosociale aspekter, som det moderne hospitalsvæsens håndtering af døden fremmede. Denne reaktion medførte en række forandringer i den medicinske institution. De psykologiske og sociale aspekter fra det palliative felt begyndte således så småt at præge den medicinske forståelse. Det traditionelle compliance-perspektiv, som ser patientens overholdelse af lægens råd og ordinationer som det vigtigste, bliver langsomt erstattet af patientens og familiens definition af situationen. I 1980'erne begyndte man derfor også at lægge mere vægt på brugerinddragelse, og sundhedsvæsenet begyndte at betragte sig selv som en serviceudbyder. I 1990'erne blev perspektivet yderligere udvidet med patientautonomi og empowerment-tænkningen (Conrad 1992; Elsass m.fl. 1997; Illich 1976; Iversen m.fl. 2002; Kleinman 1988; Lupton 1994). Udbredelsen af hospicebevægelsen og den palliative omsorgs fokus på såvel fysiske, psykiske og sociale som spirituelle og eksistentielle aspekter har yderligere bidraget til at genopdage døden som en naturlig afslutning på livet og har fået lægevidenskaben til at skifte fra et *cure* til et *care* perspektiv (Bury 2000). Ovennævnte faktorer spiller en afgørende rolle i det, der kan betegnes som "afmedikaliseringen" af døden, og de skaber i almindelighed mere åbenhed og respekt omkring de døendes ønsker og de pårørendes behov.

Selvom det institutionelle system således arbejder hen imod større patientautonomi, selvbestemmelse, fleksibilitet og medinddragelse af patienten i behandlingsforløbet, præger modernitetens normative rationalitet fortsat hospitalets regler og rutiner og dermed både de døendes og de pårørendes møde med hospitalsdøden (Friis m.fl. 2004; Andersen m.fl. 2001). Ønsket om at samarbejde med patienterne og inddrage de pårørende i dødsforløbet med respekt for disse patienters og pårørendes individuelle holdninger afhænger

således af den enkelte hospitalsafdelings traditioner og holdninger og af personalets aflæsning og vurdering af de pårørendes reaktioner som enten normale eller unormale i forhold til fremherskende psykologiske teorier om krisereaktioner. Eller de afhænger af, hvad den enkelte læge eller sygeplejerske måtte have af personlige erfaringer med livstruende sygdomme (Mortensen 2005a, 2005b). Der iagttages ligeledes en vis irritation fra personalets side over for patienter, der ikke er samarbejdsvillige samt over for "besværlige" pårørende (Hølge-Hazelton 2000a, 2000b).

Den palliative indsats har imidlertid medvirket til at skabe to nye institutionaliserede dødsrum: Dels døden på hospice og dels døden i eget hjem med palliativ assistance. Hospicer danner nogle af de nødvendige rammer for en værdig død ved at sætte fokus på patienternes egne ønsker og behov. De gør en ære af, at patienten skal bestemme, hvordan hun skal af sted herfra (Bundgaard 2006). Men på nuværende tidspunkt ligger landets hospicekapacitet trods udvidelser de senere år stadig langt under behovet, og der er stadig brug for mere forskning inden for smerte- og især symptombehandling, for uddannelse af personalet og for at gøre palliativ behandling til et professionelt fagområde (Etisk Råd 2002; Sjøgren, Eriksen & Mørch 2002; Sundhedsstyrelsen 1999, 2005). Ganske vist udbydes der nu en Masteruddannelse i Humanistisk Palliation på Aalborg Universitet, men dette tiltag står ud over et par diplomuddannelses tilbud forholdsvis alene i det danske palliative landskab.

Mange af de patienter, der dør på hospitalerne eller på hospicerne, opholder sig en stor del af tiden i eget hjem. Dette forudsætter, at der findes pårørende, og at disse vil tage plejeorlov og påtage sig opgaven med støtte fra den primære sektor og fra et palliativt team. Ifølge Karen Marie Dalgaard er døden stadig gemt i det private rum, men de offentlige foranstaltninger muliggør en erfaring og et nærvær, som modernitetens hospitalsdød ikke gav rum for (Dalgaard 2004:190-191). Dog er de kommunale tilbud om afløsning og aflastning ikke altid reelt til stede. Der kan opstå en fare i form af en yderligere specialisering og professionalisering, forstået på den måde at terminal sygdom kan forsvinde fra hospitalerne og blive gemt bort, enten i hjemmet eller på hospicerne. En anden fare, der lurder, er nedskæringer i sundhedsvæsenet, som kan medføre, at personalet må prioritere pleje frem for afhjælpningen af psykologiske og eksistentielle problemer, eller at omsorgen for terminalpatienter og de moribundne overlades til frivillige vågetjenester, der – selvom deres arbejde er prisværdigt – ikke er tænkt som erstatning for en mere professionaliseret indsats.

Selvom der således er sket en udvikling inden for den medicinske opfattelse af døden, især inden for terminalplejen, præger modernitetens opfattelse af døden som en anormalitet fortsat hospitalsverdenen som helhed. Hospitalets standardiserede praksis og rutiner i forbindelse med behandling og bortskaffelse af afdøde er med til at opretholde en bestemt orden, også af symbolsk karakter, for at afværge det kaos, som sygdom og død medfører. Dette

kan kaldes for "opretholdelsen af den rituelle orden" (Jacobsen 2004b:112), og dens funktion er at sikre en støt og sikker ceremoniel udførelse af rituallets praktiske formål (i denne her sammenhæng bortskaffelse af liget) uden alvorlige fejltagelser, der kan føre til forstyrrelse af de efterladtes sorg eller af hospitalets øvrige rutiner. Især tre af hospitalets procedurer og rituelle handlinger afspejles i de hygiejniske forholdsregler, der understøtter opfattelsen af døden som uren (Douglas 1993). Det er kravet om handsker ved istandgørelsen af liget, beskeden til rengøringspersonalet om, at sygestuen og inventaret skal rengøres ekstra omhyggeligt efter et dødsfald samt at transporten af afdøde til hospitalet i personalelevator skal ske så diskret som muligt. Dette vidner om, at døden i symbolsk forstand på hospitalet stadig betragtes som noget unaturligt og som et sygdomsfænomen.

Overordnet kan man således konstatere, at døden endnu ikke er stueren i den medicinske verden som helhed, men over for terminale patienter har systemet erstattet udsigtsløs behandling med palliativ pleje og omsorg, og modernitetens mekanistiske opfattelse af patienten bliver langsomt udskiftet med en mere holistisk tilgang, der tager højde for den døendes og de pårørendes behov (Friis m.fl. 2004). Dog er der en forskel på de vilkår, de døende og deres familie tilbydes fra afdeling til afdeling, fra hospital til hospital. Det kan være "ydre" omstændigheder så som arbejdspress og lokale traditioner, men også personalets forhold til den enkelte døende og vedkommendes familie, der gør sig gældende. Personalet bliver desuden konfronteret med deres egen dødelighed i kontakten med de døende eller døde mennesker, og deres reaktioner er meget forskellige. Alt i alt tyder meget således på, at vi stadig befinder os ganske langt fra idealet om den postmoderne død med individets uindskrænkede valgfrihed og selvbestemmelse, der skitseredes indledningsvis, og at vi snarere har med en senmoderne død at gøre med et fokus på kontrol, professionalisering og ekspertsystemer, der også – om end i endnu større omfang – kendetegnede den moderne død.

Afskeden – fra standardiseret anonymitet til personlig fleksibilitet

Den traditionelle afsked med den afdøde foregik inden for rammen af religiøse ritualer og fastlagte traditioner. Den moderne afsked var derimod præget af nedbrudte traditioner, forenkledte ritualer og udbredt fortrængning. Den senmoderne eller postmoderne afsked prøver derimod at (gen)skabe en afsked i den afdødes ånd inden for de forskellige institutioners reglementer, procedurer og åbningstider. Modernitetens fokus på rationel planlægning bliver mødt af senmodernitetens og postmodernitetens individdyrkelse, hvilket i nogle tilfælde medfører konflikter mellem på den ene side institutionernes normative adfærd – hvad de synes er sømmeligt og værdigt – og på den anden side de særlige individuelle ønsker, der sætter de moderne institutioners fleksibilitet på en prøve. I disse tilfælde veksler institutionerne mellem en nor-

mativ og autoritativ adfærd, der f.eks. følger forskrifterne fra Ritualhåndbogen eller begravelsesloven (Lov nr. 346 af 26. juni 1975) og serviceudbyderens fleksibilitet og lydhørhed. På baggrund af vores informanternes oplysninger og opfattelser vil vi i det følgende forsøge at afdække vilkårene for den institutionaliserede afsked.

Der er endnu i Danmark en overvægt af klassiske standardbegravelser, men alle de interviewede bekræfter, at der er stadig flere, der ønsker at iscenesætte begravelsen eller give den et mere personligt præg. Familien er nogle gange med til selve ilægningen af afdøde i kisten: "Det er blevet mere almindeligt, at folk følger med fra starten til det allersidste" (bedemand). Dette kan lade sig gøre, når der er tale om en institutionaliseret død på et plejehjem, et hospice eller i eget hjem, men oftest ikke på hospitalerne. Det er dog ikke altid en hjælp for institutionens personale eller for bedemændene, at familien vil være med, men som en bedemand påpeger: "Det gør, at de efterladte synes at de har været med til det sidste og det har mange glæde af". I løbet af 1980'erne blev det mere almindeligt at erstatte ligklæder med afdødes eget tøj, som både kan være deres nattøj, fritidstøj, arbejdstøj eller festtøj. Det er desuden blevet mere almindeligt at lægge noget personligt i kisten, f.eks. et billede, et arbejdsredskab, cigaretter, en stok eller bamser og legetøj, hvis der er tale om børn. Reglen er, at alt er tilladt, hvis det ikke overskrider sømmelighedens grænser, hvis det er biologisk nedbrydeligt, og hvis det ikke er af sprængfarlig karakter i de tilfælde, hvor afdøde skal kremeres. Udtrykket "sømmelighedens grænser" er dog noget diffust og bliver fortolket meget forskelligt af vores informanter, hvilket sætter nogle relativt vilkårlige grænser for de pårørendes ønsker. Det er desuden som regel kun den nære familie og venner, som tager afsked med afdøde, og børnene er i dag ofte med i modsætning til en årrække, hvor man mente, de skulle skånes for deltagelse i afskeden med den døde.

Ifølge Cecilie Rubow følger det danske dødsritual i almindelighed Arnold van Genneps klassiske opdeling af overgangsritualer i tre faser, nemlig adskillelsesritualer, overgangsriter og indlemmelsesriter med udsyngning, kistebegravelse/bisættelse og afsluttende mindesammenkomst. Dog kan overgangsriten stå alene, hvilket var tilfældet i storbyerne i en årrække (Rubow 1993:27). En udsyngning kan arrangeres for de nærmeste pårørende, hvis familien ønsker det, enten i hjemmet eller fra sygehuskapellet. På nogle hospicer er dette en fast tradition ligesom på nogle plejehjem, mens bedemændene, med en bedemands egne ord, på andre plejehjem "må liste os ud ad bagdøren uden for spisetiderne". I stedet for en kirkelig begravelse vælger nogle pårørende nu at holde en højtidelighed i et kapel under medvirken af en præst, mens ikke-medlemmer af Folkekirken ofte vælger at holde en borgerlig begravelse. Hvad mindesammenkomster angår, mener flere af vores informanter, at de er lige så almindelige, som de altid har været. Dog bemærkede en præst:

Der var en årrække, hvor det var almindeligt, at man sagde, at højtideligheden slutter på kirkegården, men nu er det atter almindeligt, at man mødes til en kop kaffe. Folk ved i dag, det er vigtigt at få løst op.

Vi er således i færd med at bevæge os fra den forbudte døds tendens til, at "begravelsen har fundet sted i stilhed", hvor det kun var den nærmeste familie forundt at tage afsked, til at begravelsen nu er noget, der i mere udpræget grad skal markeres og iscenesættes og med en bredere deltagerkare. I de senere år har der således kunne noteres en udvikling i retning af, at stadig flere danskere ønsker at tage del i planlægningen og tilrettelæggelsen af deres egen begravelse, og der åbnes op herfor og understøttes med særlige tiltag fra begravelsesbranchen (så som *Min Sidste Vilje* og "forudbetalte begravelser"), indførelsen af "borgerlige begravelser" (som faktisk har været en mulighed siden 1975), opførelsen af særlige begravelsespladser for etniske og religiøse minoriteter, en markant stigning i antallet af ministerielle dispensationer for spredning af aske over åbent hav, en afskaffelse af behovet for at søge om sådanne dispensationer, en mere fleksibel og imødekommende indstilling på vegne af præster og menighedsråd om praksis i forbindelse med begravelsesceremonier og en nylig ændring af begravelsesloven, så det fremover bliver muligt at blive begravet på uindviet jord så som en naturkirkegård.

Trods disse nye tiltag er den mest almindelige begravelsesform dog fortsat i hele landet kremation (omkring de 75 % i de senere år).⁵ Et problem med kremation er imidlertid, at man ikke kan følge kisten til det allersidste, hvilket kan forekomme utilfredsstillende for nogle pårørende. For at løse problemet har nogle krematorier indrettet en lille sal, hvor familien kan se kisten gå ind i ovnen, men det er stadig de færreste, der benytter sig af denne mulighed. Det er også kun i få tilfælde, at de pårørende følger kisten fra kirken eller kapellet til krematoriet. Der er derimod flere pårørende, der udtrykker ønske om at være med til urnenedsættelse i takt med, at folk vender sig fra de anonyme askefællesgrave, hvor dette ikke var muligt. En bedemand bemærker:

Mange oplever først at forløbet afsluttes ved urnenedsættelsen, hvor de ofte er kommet lidt videre med deres sorgbehandling end de er på selve bisættelsesdagen.

Selvom de pårørende har mulighed for at aftale, at en præst kan være med ved urnenedsættelsen, sker det, ifølge de interviewede præster, stadig uhyre sjældent.

På trods af de pårørendes foromtalt forsøg på gentilegnelse af dødsforløbet, forbliver døden stadig i vid udstrækning en del af de professionelles domæne. Således fraråder man nogle gange pårørende at være med til istandgørelsen af afdøde, fordi man risikerer at "få et forkert billede på nethinden" (bedemand). Man skånes ligeledes for bortskaffelsens konkrete handlinger

såsom nedgravningen af kisten og kremationen, og det er bedemanden eller kvartermesteren på hospitalet, der i sidste instans afgør, om det er tilrådeligt, at familien skal se afdøde i kisten inden den kirkelige højtidelighed. Planlægning af begravelsen er desuden blevet en omfattende logistikopgave med bedemanden som den overordnede koordinator. Dette forhold gør det svært at være spontan, da der skal træffes bindende aftaler både med kapellet, kirkegårdspersonalet og/eller præsten. Der følges her en fast procedure og afsættes en standardiseret tidsramme for forløbet. Dog viser de involverede institutioner som regel en vis grad af fleksibilitet alt afhængig af situationen og af personalets holdning. I sidste ende ligger afgørelsen dog hos dem.

Ovennævnte viser, at flere pårørende ønsker at gentilegne sig døden som et modsvar til mange års forsøg på at fortrænge og/eller professionalisere den. Der er flere, der nu har indlemmet livets afslutning som en del af selvets biografi og kræver selvbestemmelse over deres egen eller deres kæres død på samme måde som de bestemmer over deres liv. Imidlertid er det også tydeligt, at ikke alt er muligt, og at der er visse institutionelle barrierer, der modvirker en total frisættelse af individet – den døende og de pårørende – i forhold til en gennemgribende gentilegnelse af døden.

Den kirkelige ceremoni – fra tradition til situation

Foranlediget af en stort set ensrettet historisk sekulariseringsproces, som mange religionssociologer i årenes løb har påpeget, mangler vi i dag i stigende grad et fælles sprog og en fælles symbolsk legitimering af virkeligheden, som kan muliggøre, at vi kan tale meningsfuldt om døden (Berger 1967; Bauman 1992; Elias 1983; Walter 1994). Det senmoderne eller postmoderne menneske har oplevet en stigende interesse for eksistentielle spørgsmål og opfatter sig selv som forbruger eller kunde, der i forhold til kirkens konventionelle kosmologi kan sammenstykke dets egen religion af forskellige fragmenter fra alverdens religioners supermarked. På den måde blandes forbrugerismen med en romantisk forestillingsverden (Campbell 1987). Danskerne er som konsekvens blevet mere pluralistiske i deres religiøse forestillingsverden, samtidig med at de i stor stil vedbliver med at være medlemmer af Folkekirken (Fibiger 2004; Mortensen 2005). Således udtrykker flertallet af danskerne et ønske om, at Folkekirken stadig skal udgøre den institutionelle ramme om afskeden med afdøde. Dette fordrer imidlertid, at Folkekirken som serviceinstitution viser sig lydhør over for medlemmernes behov og prøver at tilpasse sig disse, også selvom der til tider er tale om symbolik og ritualer, der ikke nødvendigvis er en iboende del af Folkekirkens liturgiske værktøjskasse. Meget afhænger i den forbindelse af, hvad den enkelte præst eller det lokale menighedsråd finder acceptabelt. To af de interviewede præster synes således ikke om Folkekirkens tiltagende mangfoldighed, mens de fire andre mener, at kirken bør følge med tiden og udvise en større grad af imødekommenhed over for de afdødes eller de pårørendes ønsker ved begravelsesceremonien.

Da medlemmerne af Folkekirken er sognebundet (de kan dog blive betjent af en præst fra en anden sognekirke, hvis afdøde havde en særlig tilknytning til præsten) ender det for familier med særlige ønsker ofte med, at "de pårørende som regel følger sig og følger (sogne)præstens planlægning" (bedemand). Nogle bedemænd vælger at ringe til nabosognet, hvis de ved, at præsten der er mere åben for specielle ønsker og vil indvilge i at forestå ceremonien, som det ønskes af de pårørende. Andre holder sig til proceduren: "Det kan man ikke bare sådan lige", "Vi ringer hver gang (til sognepræsten) og spørger, og vi får et svar", eller "Vi siger til familien, at de selv må finde en anden præst, hvis præsten modsætter sig deres ønsker" (bedemænd). I mange tilfælde overlades planlægningen af ceremonien således i sidste instans – via bedemanden – til præsten.

Men der er en stigende tendens fra de pårørendes side til at komme med konkrete ønsker eller ytre opfattelser af, hvordan det hele skal foregå, så begravelsen bliver i afdødes ånd. Det sker ligeledes oftere og oftere, at afdøde selv forud for sin død tilkendegiver sine ønsker enten mundtligt eller skriftligt i form af et testamente, et livstestamente eller folderen *Min Sidste Vilje*, der kan rekvireres hos bedemanden. Folderen hedder helt bevidst *Min Sidste Vilje* med en betoning af *min* – ikke *vores* eller *deres* – og den er således et eklatant udtryk for et postmoderne individuelt gentilegnelsesønske i forhold til døden, som rummer mange forskellige aspekter. På det overordnede og mere eksistentielle plan kan *Min Sidste Vilje* få os til at reflektere over den kendsgerning, at døden er en iboende del af livet, og at intet varer evigt. Dette er altid en god øvelse, fordi den forstærker vores følelse af endnu at være i live, og fordi den umuliggør en uhensigtsmæssigt energikrævende dødsfortrængning. På det mere specifikke og praktiske plan spørges der i *Min Sidste Vilje* endvidere ind til en lang række konkrete forhold så som ens medlemskab af Folkekirken eller andre trossamfund, begravelseskasser, fagforeninger og forsikringselskaber, der skal sikre de efterladte økonomisk, og som også sørger for afholdelsen af udgifterne til begravelsesceremonien. Derudover er der spørgsmål om og valgmuligheder i forhold til organdonation og testamentering af ens legeme eller jordiske efterladenskaber samt om ens ønsker for begravelse, kremering og urnenedsættelse. Dernæst følger oplysninger om urne- og kistevalg samt om valg af gravsten og inskription efterfulgt af spørgsmål om selve højtideligheden, dødsannoncer, blomsterdekorationer, ligklæder, salmer, ruten for rustvognen og sidst men ikke mindst ønsker for det efterfølgende samvær, gravøllet. *Min Sidste Vilje* afsluttes med kontaktoplysninger, der skal anvendes i forbindelse med ens dødsfald. Hvorvidt denne folders forskellige skematiske kategorier og spørgsmål er dækkende for de mange forskellige ønsker, man måtte have, kan altid diskuteres, men dokumentet berører i hvert fald en lang række særdeles centrale områder af begravelsesritualerne. Ud over disse eksistentielle og praktiske forhold er der imidlertid også et umiskendeligt relationelt aspekt ved *Min Sidste Vilje*, fordi

folderen og udfyldelsen heraf åbner op for, at man sammen med sine nærmeste har en oplagt anledning til at tale om den ofte svære død (Jacobsen 2008). En præst siger om den tendens, som *Min Sidste Vilje* er et udtryk for: "Folk vil sætte deres eget præg på samtlige kirkelige handlinger, det er deres handling. Også et præg, som ikke uden videre er særlig kirkeligt". Det handler kort sagt om spændingen mellem *tradition/institution* – "sådan har vi altid gjort det" – og *situation* – "sådan vil jeg gerne gøre det" med en forskydning fra førstnævnte til sidstnævnte i de senere år.

Disse mere personligt prægede eller iscenesatte begravelser omfatter især børnebegravelse, omkomne i ulykker eller terminale patienter, men det gælder også andre grupper, hvor døden er indtruffet mere "naturligt". Hvor grænsen går i forbindelse med de personlige ønsker er op til den enkelte præst. De interviewede præster gør opmærksom på, at familien forventer en personlig tale, der hædrer afdødes liv og kvaliteter. Der er også en tendens til, at en af de pårørende selv vil holde en personlig tale om afdøde. Dette fungerer som et godt supplement til præstens tale. Man kan også, ved borgerlige begravelse, overlade talen til bedemanden, og begravelsesbranchen har udviklet særlige skabeloner herfor. Det bliver også påpeget, at børnene deltager mere hyppigt i begravelse end tidligere, og de lægger ofte deres tegninger på kisten eller tænder lys for afdøde. Dette kan skyldes de sorgterapeutiske råd fra eksperterne. De pårørende eller afdødes personlige ønsker afspejles dog især i forhold til musikvalget. Flere har taget stilling til, hvilke salmer der skal spilles til deres begravelse, og mange ønsker, at der skal spilles andet ud over de traditionelle salmer, at der skal spilles musik fra et musikanlæg, af et musikalsk familiemedlem eller til tider sågar fra en inviteret musiker. Flere af de interviewede præster vil imidlertid kun synge efter salmebogen, men de kan i nogle tilfælde gå med til, at der spilles andre sange, hvis disse spilles på orglet. Andre kirker bruger flittigt musikanlægget, således at andre musikgenrer kan repræsenteres ved begravelsen. Musikanlægget kan være til stor hjælp, da organisten som regel har meget kort tid til at indstudere et nyt stykke. Et andet problem er, at nogle sange slet ikke egner sig til fællessang eller ikke har et kristent budskab, men "et kompromis er at spille melodien, mens kisten bliver båret ud af kirken" (præst). Der er også mange, der nærmest ikke kender nogen salmer, især den yngre generation. De vil have musik, de kan forholde sig til. Som en præst udtrykker det: "Sådan at de føler, at de er med, ellers føler de sig lukket ude, og det er det værste det kan ske til en begravelse". De nærmeste pårørende kan i en periode efter et dødsfald desuden ønske at opretholde kontakten til kirken, typisk i forbindelse med Allehelgensdag, der som en årlig mindededag for de afdøde siden 1990'erne har vundet stadig større indpas i Folkekirken.

De folkekirkelige ritualer er dog ikke forbeholdt medlemmerne. På landsbasis var der således 7,2 % ikke-medlemmer af Folkekirken, der alligevel fik en kirkelig begravelse i 2004. I København var antallet 10,4 %.⁶ Der er såle-

des en gruppe af pårørende til ikke-medlemmer af Folkekirken, som alligevel vælger at afholde en kirkelig bisættelse, fordi det er det man plejer, fordi de ikke formår andet, eller fordi de mangler reelle alternativer. Der kan være forskellige grunde til, at afdøde ikke var medlem af Folkekirken: økonomiske eller ideologiske grunde, eller fordi afdøde ikke var troende. Den sidstnævnte grund kan gøre det problematisk for præsten at lade som om, at den afdøde var troende. To af de interviewede præster mener, at "det er et overgreb på afdøde, selvom jeg godt kan forstå de efterladte", mens andre præster mener, at "de efterladdes behov må veje tungest, da det er dem, der skal leve med sorgen". Det største problem med Folkekirken er, som en præst bemærker, at:

Det er mit indtryk, at nogle præster og andre ansatte i Folkekirken anser begravelser som værende ens. De har slet ikke fundet ud af behovet for differentiering, og de kan ikke se forskelle.

Dette kan være problematisk, fordi man er sognebunden, hvilket ikke stemmer overens med fremherskende anti-autoritære holdning, forbrugermentaliteten og ønsket om større valgfrihed. Samtlige interviewede bedemænd har da også påpeget, at præsterne udgør den største forhindring for opfyldelsen af afdødes eller den nærmeste families personlige ønsker.

Kirkegården – fra ikke-sted til personliggjort sted

I modernitetens rationalitets- og oplysningstidsalder, hvor mange af kirkegårdene i byzonerne blev oprettet, var fokus fortrinsvis lagt på hygiejne, planlægning og strømlining. Dette førte til standardiserede praksisser og regulativer, men det var også medvirkende til en vis udjævning af sociale skel. Samtidig førte det til en fysisk afsondring af de døde fra de levende. Kirkegården var i modsætning til tidligere – hvor der forekom leg og gøgl på kirkegården – ikke længere et sted, man uforvarende og ubegrundet besøgte, men et ikke-sted, man helst holdt sig på afstand af. Denne tankegang har udgjort baggrunden for tilrettelæggelsen af mange danske kirkegårde langt ind i det 20. århundrede og har således formet dansk kirkegårdspraksis. Eksempelvis voksede antallet af urnenedsættelser i anonyme fællesgrave (de ukendtes grav) kraftigt mellem 1950-1980, og formen fremstod som indbegrebet af modernitetens fortrængning og anonymisering af døden (Kragh 2005; Sommer 2003). Denne tendens kan ifølge vores informanter også skyldes den geografiske mobilitet, den stadig kortere fredningstid på gravsteder, praktiske krav om pasning af gravstedet, ønsker om et billigere gravsted eller ønsket om ikke at ligge nogen til byrde. Dette ønske skulle tilsyneladende være mere udbredt blandt den ældre generation. En anden årsag, der givetvis gør sig gældende, er, at mange familier i dag er spredt over hele landet eller er sammensatte familier, hvorfor et fælles familiegravsted på en særlig geografisk lokalitet kan være vanskeligt at vedligeholde.

I løbet af 1990'erne opstod der imidlertid en modreaktion på denne ensartethed og anonymitet. Dette skyldtes bl.a. sorgterapiens stadig mere udbredte råd om at få bearbejdet tabet, en stigende kritik sammenkædet med oplysningsarbejde fra forskellige faggrupper og foreninger og ikke mindst senmodernitetens og postmodernitetens indviddyrkelse. Konsekvensen af dette blev opmærksomheden mod en ny kirkegårdskultur præget af diversitet i udformningen af gravstederne. Udsmykningen skulle nu bære præg af det, den afdøde stod for ofte med ting og memorabilia, der var repræsentative for hans eller hendes liv. Dette kommer tydeligst til udtryk ved grave for børn og unge (Guldager 2005; Kragh 2005; Sommer 2003). Udsmykningen afspejler en sammenblanding af nye personlige ritualer og gamle traditioner og et ønske om valgfrihed og aktiv deltagelse fra de pårørendes side. Birgitte Kragh betegner denne dyrkelse af individet og af de værdier, som vedkommende repræsenterede, for "nyromantik". Sorgen over tabet overskygger alt, og forestillingen om nærvær ved graven erstatter forestillingen om efterlivet (Kragh 2003:26). Nyromantikken viser sig også i en øget interesse for kirkegårdsvandring i løbet af 1990'erne og i den stigende interesse for oprettelsen af skov- og naturkirkegårde, der inden alt for længe muliggøres gennem den nylige ændring af begravelsesloven.

Denne holdningsændring medfører også et fravalg af anonyme grave til fordel for mere individuelle og personliggjorte gravsteder.⁷ "Kendte fællesgrave" er således blevet populære, dels fordi man kan anvende en lille liggesten på plænen, hvor urnen eller kisten er nedsat; dels fordi denne type grav er billig og ikke kræver nogen pasningsforpligtelse. Urne- eller kistegrave er også populære, da man selv kan bestemme, hvordan gravstenen og graven skal udformes og anlægges. Kolumbarier har imidlertid endnu ikke vundet indpas i Danmark, da traditionen for jordfæstelse taler imod, men det kan tænkes, at denne tradition fremover vil komme under pres. Strøning af aske over havet begyndte allerede at vinde frem i løbet af 1980'erne. Der krævedes i en årrække en tilladelse eller dispensation fra Kirkeministeriet, som gælder i forhold til spredning af aske over havet. I 2004 blev der således givet 1405 tilladelser, mens antallet i 2000 var 658. I 2007 var antallet af ansøgninger steget til 1759. Denne stigning vidner om et stadig mere udtrykkeligt ønske om at få gjort tingene på ens egen måde. Siden 1. januar 2009 skal man ikke længere ansøge om en sådan tilladelse. Man kan også nedsætte en urne på egen grund, hvis området er på mindst 5.000 kvadratmeter. Endelig er det muligt at få asken delt op på to begravelsessteder. Antallet af disse muligheder er dog ret begrænset, hvis man sammenligner med andre lande. Bedemanden har faktisk stor indflydelse på, hvad de pårørende vælger, da det er ham eller hende, der normalt oplyser om disse forskellige muligheder.

Der kan desuden være stor forskel fra kirkegård til kirkegård med hensyn til at imødekomme særlige ønsker. Som en af de interviewede kirkegårdsledere påpeger:

Det er de samme regler, vi som kirkegårde er underlagt, men de tolkes meget forskelligt. Det er op til de enkelte steder at afgøre, hvad det er tilladt. Det eneste man skal leve op til er almindelig sømmelighed.

Opfattelsen af sømmelighed er dog som tidligere nævnt meget forskellig, hvorfor der nogle gange er sammenstød mellem på den ene side sognets eller kirkegårdsadministrationens opfattelse af, hvad det er sømmeligt på en kirkegård, og på den anden hvad de efterladte finder nødvendigt for at ære den afdøde. Man kan tolke dette sammenstød som et udtryk for en myndiggørelse af mennesker over for systemet og en anerkendelse af dem som aktive forbrugere af den offentlige sektor som serviceudbydere. Også på kirkegården begynder man at gøre retten til med- eller selvbestemmelse gældende, når man nu er den, der betaler, det være sig enten gennem skatten eller gennem køb af retten til gravpladsen for en bestemt periode (Jacobsen 2004a:67-68). Denne holdningsændring har bevirket, at menighedsrådene og kommunerne er kommet under øget pres for at lytte til borgerne som forbrugere/kunder. Dette afspejles eksempelvis i, at kirkegårdene oprettede kendte fællesgrave, da behovet opstod, eller i overvejelserne omkring oprettelsen af en ateistisk gravplads. Kirkegårdene i Storkøbenhavn er som regel ret fleksible med hensyn til personlige gravsteder, men "der skal selvfølgelig være en grænse. Det vigtigste er, man ikke på et gravsted krænker andre", og "man skal vise hensyn, det duer ikke hvis et gravsted påkalder sig alles opmærksomhed" (to kirkegårdsledere). I den nuværende kontekst består individets frihed således i at udfolde sig så kreativt som muligt inden for de begrænsede valgmuligheder, kirkegården stiller til de pårørende.

Bedemanden – fra grådig grib til diskret mægler

Når døden indtræffer, er bedemanden oftest den fagperson, de fleste kommer i kontakt med. Mange folkelige myter florerer om bedemanden, fordi det er en sagnomspunden skikkelse, der på en og samme tid både er uønsket og nødvendig – måske mest fremherskende er opfattelsen af den grådige grib, der lever højt på de efterladtes sorg og følelsesmæssige forvirring. Men også dette har ændret sig. Den professionalisering af døden, der fandt sted i moderniteten, og som var med til at fragmentere døden som proces, har undergået en yderligere professionaliseringsproces i senmoderniteten og postmoderniteten. Bedemændene betragter i dag sig selv som en servicebranche, og der afholdes faglige konferencer og kurser og udarbejdes informationsmateriale til bedemændene, så de kan holde sig opdaterede. Samtidig overvejes i disse år muligheden for autorisation, og bedemændene har nu på europæisk plan udviklet et sæt etiske kodekser, der skal beskytte forbrugerne af de serviceydelser, som bedemandsbranchen tilbyder. Begravelsesbranchen har således udviklet et sæt etiske retningslinjer, der lægger vægt på åbenhed omkring døden og omsorg og nærvær over for de pårørende. Landsforening-

en Liv & Død, Begravelse Danmark og sammenslutningen af selvstændige begravelsesforretninger, Danske Bedemænd, har i de senere år ligeledes forestået landsdækkende kampagner, lokale tv-kampagner, diverse oplysningsarrangementer og udlevering af materiale til både private og offentlige institutioner med det formål at skabe debat og åbenhed omkring døden. Når man gennemgår de forskellige hjemmesider for begravelsesbranchen, er det også tydeligt, at de alle sammen reklamerer med en personlig rådgivning og professionel betjening, med døgnservice og med stor erfaring og diskretion. Liv & Død har desuden en permanent udstilling på Nikolaj Plads i København, Funebariet, der handler om begravesskikke i Danmark, og som bl.a. besøges af konfirmander, sygeplejestuderende og andre interesserede.

Begravelsesbranchen i Danmark er i dag i alt repræsenteret af ca. 450 forretninger. Begravelse Danmark, ejet af Landsforeningen Liv & Død, har en stor markedsandel, og derudover findes også brancheforeningen Danske Bedemænd. Desforuden findes der grupperinger af begravelsesforretninger på normalt mellem tre og seks forretninger og endelig et antal selvstændige lokale bedemandsforretninger. Mange ansatte eller selvstændige bedemænd kommer i dag fra andre brancher og bidrager med deres erfaring til en større profilering af branchen. Det er dog svært at se forskel på de forskellige grupper, da deres profiler er meget ens, ligesom der heller ikke forekommer stor forskel i prisen eller sortimentet forretningerne imellem.

Ud over de praktiske opgaver i forbindelse med begravelsen, som kræver megen koordination og planlægning, udfylder bedemanden i dag også den vigtige funktion som rådgiver, sjælesørger og formidler. Bedemanden anser det for sin pligt at nå ind til de pårørende "så det er deres afsked, vi formidler videre". Men vigtigst i en tid, hvor mange pårørende ikke er så autoritetstro og vil sætte deres eget præg på forløbet, fungerer bedemanden også som en mægler mellem på den ene side de pårørendes forestillinger om en begravelse i afdødes ånd og på den anden side institutionernes faste regler og procedurer. Kompromisser indgås tit afhængig af institutionernes og personalets holdninger, og her spiller bedemandens viden, engagement og evne til at navigere en vigtig rolle. Som en bedemand påpeger: "Nogle er mere åbne, mens andre har svært ved at kapere det differentierede behov".

Samtidig er der stadig flere pårørende, der kommer med konkrete ønsker i dag i stedet for at stille standardspørgsmålet: "Hvad plejer man at gøre?", fordi "de bliver mere oplyste om, at det kan lade sig gøre", og:

de pårørende har ikke tidligere vidst, at de kunne få opfyldt specielle ønsker, men er blevet presset ind i de meget traditionelle afhentningsrutiner, som ofte er planlagt med hensyn til deres (kapelfolkets) og bedemændenes arbejdstider, og som har været gældende i mange år (bedemænd).

Dog er problemerne ifølge de interviewede bedemænd ikke så meget kapellerne, men mere kirkerne og især i forbindelse med musikvalg. Som en bedemand udtrykker det: "Kirkerne er mere sådan, at "det vil vi ikke have, det er færdig slut, her gør vi sådan og sådan". Kirkegårdene kan være mere fleksible: "De har selvfølgelig deres regler, men de kan godt brydes en gang imellem" (bedemand).

Samtlige begravelsesforretninger har foldere liggende med informationer om muligheder i forbindelse med dødsfald. Ifølge vores informanter er antallet af mennesker, der har nedskrevet deres specifikke ønsker i folderen *Min Sidste Vilje* stadig relativt beskedent, men stigende særligt i de senere år som følge af kampagner på bl.a. TV. Det er især ældre eller terminalt syge mennesker, der udfylder *Min Sidste Vilje*, men også dem, der inden for de sidste par år har mistet deres far og mor og er stødt på problemer, fordi de ikke havde talt tingene igennem. En nylig undersøgelse viste imidlertid, at stadig flere unge mennesker er begyndt at udfylde *Min Sidste Vilje*. Det er dog især kvinder, som spørger efter folderen. Det kan være en stor hjælp til de efterladte, men i nogle tilfælde "kan de pårørende føle sig udenfor, fordi afdøde ikke har talt det igennem med familien" (bedemand). Der er tilfælde, hvor det kommer helt bag på familien, at afdøde var organdonor eller udtrykte ønske om at blive begravet i askefællesgrav. I de tilfælde, hvor der opstår konflikter mellem afdødes og de pårørendes ønsker, føler nogle bedemænd, at "man også skal tage hensyn til de efterladte". Andre mener til gengæld, at "man skal prøve at holde, hvad afdøde ønskede, da det afværger en diskussion", især i sammenbragte familier, hvor det hænder, at voksne børn gør, hvad de kan for at holde deres fars eller mors nye livsledsager helt udenfor. Nogle begravelsesforretninger tilbyder desuden mulighed for forudbetalte begravelser. Typisk er det ældre mennesker, der igennem en længere periode har sparet op til begravelsen for at sikre sig den begravelse, de vil have, for at undgå at ægtefællen bliver ladet tilbage med regningen eller også for ikke at være til belastning for de efterladte. Endelig gør nogen det, fordi de ingen pårørende har.

Overordnet kan man konkludere, at bedemændene i denne senmoderne eller postmoderne samtid bestræber sig på at nedbryde fordomme om døden og om deres erhverv via oplysning. De gør det også ved at hjælpe de sorgramte pårørende med praktisk rådgivning og åndelig assistance, som de yder med omsorg og respekt for de pårørendes og/eller afdødes individuelle ønsker. Der er dog forskel på, hvad de synes er sømmeligt, og på hvor langt de vil gå i konflikter mellem de forskellige institutioners standardiserede praksis på den ene side og de pårørendes eller afdødes ønsker på den anden. Det er dette dilemma, som branchen i stadig stigende grad må forholde sig til, hvis udviklingen med mere individuelle og personlige begravelser fortsætter.

I did it my way – min helt egen død?

Efter at have gennemgået en række centrale forandringer i samtidens døds-kultur vil vi her afslutningsvis vende tilbage til det spørgsmål, vi indledningsvist rejste: Er der med de nye udviklingstendenser tale om en opløsning af dødstabuet? Det er vanskeligt at svare på, men der er ingen tvivl om, at de mange forskydninger og forandringer, vi har beskrevet ovenfor, alle vidner om, at den overordnede indstilling til døden i disse år i det danske samfund – og måske den vestlige verden mere generelt – er i færd med fundamentalt at ændres. Ovennævnte nedslag i dødens samtidshistorie viser, at senmoder-nitetens fokus på individet, valgfrihed og pluralisme for alvor er begyndt at gennemtrænge opfattelsen af døden, men om der er tale om overgangen til en postmoderne dødsopfattelse, hvor individet er autonomt og frisat til helt selv at vælge i forhold til sin egen død, stiller vi os derimod mere tvivlende overfor. Det er tydeligt, at individet forventes at være refleksivt og holde sig åbent, som senmodernitetsteorier fremfører, men det er også tydeligt, at in-stitutioner og professioner stadig i vid udstrækning udstikker retningslinjer-ne for, hvad der kan gennemføres, hvorfor den postmoderne dødsindstilling begrænses i sin udfoldelse. Vi lever således tilsyneladende i en vis form for "mellemtid" mellem en senmoderne og en postmoderne dødsindstilling, som måske meget godt afspejler, at også vores liv præges af sådanne forholdsvis modsatrettede tendenser.

Det ville formentlig være en vildfarelse at tro, at vi med denne udvikling opnår et naturligt, afslappet og afklaret forhold til døden – dette er næppe muligt for mennesket. Men der er i hvert fald tale om en gradvis myndig-gørelse af den enkelte og en personliggørelse af døden som følge heraf. Dog begrænses dette ønske om at sætte et individuelt præg på dødsforløbet, som nævnt, stadig af de institutionelle, normative som standardiserede, praksis-ser. Men hospitalerne, Folkekirken, bedemændene og kirkegårdene er blevet mere lydøre og servicemindede og prøver at tilfredsstille og imødekomme individuelle ønsker i det omfang, rammerne og lovgivningen tillader det.

Som vi har vist, forventes der på hospitalerne nu åbenhed over for og in-formation til patienterne og for deres pårørende. Patientens med- og selvbe-stemmelse er vokset betydeligt, og den uheldigt syge patient er blevet mere synlig på hospitalet. Selvom døden på hospital forbliver medikaliseret, tages der mere hensyn til terminale patienters sociale, psykologiske og eksis-tentielle behov, hvilket resulterer i en yderligere professionalisering og spe-cialisering af døden, idet terminale patienter nu henvises til særlige palliative afdelinger, hospicer eller eget hjem med palliativ assistance. Der er imidlertid en latent fare for, at området økonomisk kan blive nedprioriteret, da der ikke synes at være politiske stemmer i at tale de døendes sag.

Et centralt problem i forbindelse med individuelle ønsker til den kirkelige ceremoni er, at man i dag er bundet til det sogn, man bor i, og ikke uden vi-dere kan vælge en anden kirke. Et frit valg ville derfor stemme bedre overens

med det postmoderne selvbestemmelsesperspektiv, for uden frit valg af kirke er man afhængig af ekspertsystemerne personificeret ved præstens velvilje eller af bedemandens forhandlingsevne og gennemslagskraft.

Kirkegårdene tilbyder i dag stadig et begrænset antal af valgmuligheder, og opfyldelsen af brugernes særlige ønsker afhænger derfor af den pågældende kirkegårds vedtægter og fortolkning af sømmelighedsbegrebet. Med mere pladsoverskud på kirkegårdene ville man kunne indrette afdelinger, der kan rumme alternative ønsker, mens andre kunne drives mere restriktivt og traditionelt. Kirkegårdene kunne også tage skridtet fuldt ud og tillade en mere fri askespredning i naturen, som det er tilfældet i mange andre lande. Ateister savner ligeledes et begravelsessted, hvilket også gælder for andre religiøse, etniske eller kulturelle minoriteter.

Bedemændenes kataloger fremviser generelt et relativt klassisk og traditionelt udvalg af varer og tjenesteydelser, selvom der i de senere år er kommet nye muligheder til. Dette betyder, at det er op til den enkelte bedemand i samtalen med de pårørende at gøre dem opmærksom på, at der faktisk findes andre muligheder end de traditionelle, så som at få kisten i andre farver, pynte urnen selv osv. Branchen optræder meget varsomt i forbindelse med reklamekampagner og selvprofilering for ikke at støde offentligheden. En mere "aggressiv" markedsføring uden at henfalde til amerikansk kommerialisering kunne måske være med til at sætte døden yderligere på dagsordenen og skabe åbenhed om og indsigt i valgmuligheder.

Døden er allerede mere omtalt i offentligheden – herunder særligt i medierne – i dag end den var tidligere, og debatten har bidraget til en øget bevidsthed om og stillingtagen til livets afslutning. Der er således mange udsendelser og bøger om konsekvenserne af døden som en *biographical disruption* (Bury 1982) for terminale patienters selvidentitet og for deres sociale relationer. Men dette har dog ikke rykket så meget ved selve den sociale afsondring. Antallet af folk, der skriver livstestamenter, melder sig som organ- eller kropsdonorer eller nedskriver deres ønsker til deres egen begravelse er ganske vist stigende, men dog stadig forholdsvis beskedent. Beslutningen er naturligvis helt privat, og den er da også blevet sværere, da vi i dag ingen opskrift har på, hvordan tingene skal foregå, men selv må iscenesætte vores egen død. Derfor stiller vi spørgsmålstejn ved, om denne fase mellem en senmoderne realitet og en postmoderne mulighed med rette kan kaldes for *min helt egen død* ved at understrege, at der på trods af ønsker om at sætte et mere personligt præg på selvbiografiens sidste kapitel og holde en afsked i afdødes ånd stadig findes institutionelle begrænsninger, rammer og regler. Nutiden indvarsler således en vis gentilegnelse og genritualisering af døden som reaktion mod modernitetens afsondring og tabuisering. Døden er gradvist i færd med at genvinde sin plads som en naturlig afslutning på livet, og den er efterhånden blevet indlemmet i selvets biografi som dets afsluttende kapitel.

Spørgsmålet er imidlertid, om vi bevæger os et skridt frem mod opløsning-

en af dødstabuet, for blot at tage to tilbage. Måske er vores mere bevidste holdning over for døden i dag et udslag af selvrealiserings- og individdyrkelsen og grunden til, at vi fravælger en anonym og standardiseret slutning. Men måske er den aktive stillingtagen til ens egen død også en ny form for kontrol, eller måske er den et svar på de normative og institutionelle oplysningskampanjer, der advarer os mod de alvorlige bivirkninger, som en fortrængning af døden kan forårsage? Som Minervas Ugle, der først spreder sine vinger ved skumringstid, må vi således vente nogle år endnu, før vi kan svare på, om døden virkelig er vendt tilbage – og om den er kommet for at blive.

Noter

1. Hvorvidt der overhovedet har eksisteret et dødstabu er i sig selv et kontroversielt spørgsmål. Tony Walter bemærkede således om dødstabuets tilsyneladende paradoksale tilstedeværelse i vores samfund: "Døden er en meget slet skjult hemmelighed; sådan et unævneligt tema, at der er udgivet mere end 650 bøger, der slår fast, at vi ignorerer emnet" (Walter 1991:294).

2. Undersøgelsens informanter bestod af seks præster, seks bedemænd og tre kirkegårdsledere fra kommunalt drevne kirkegårde i Storkøbenhavn. Kriterierne for valget af præsterne var, at de skulle komme fra forskellige bydele og repræsentere Den Danske Folkekirkes mangfoldighed. På samme måde skulle bedemændene repræsentere branchens mangfoldighed. Sammensætningen og antallet af informanter viste sig at være nok til at opnå en vis grad af empirisk mætning. Interviewene var gennemsnitlig af en times varighed. Der blev udarbejdet en semistruktureret guide med udvalgte temaer og spørgsmål, og interviewene blev foretaget som planlagt ud fra guiden. Undersøgelsen er ikke repræsentativ, da den er baseret på et afgrænset felt, både hvad angår informanter og lokalitet, men da institutionaliseringsprocessen er forholdsvis ensartet i hele landet, formodes dette billede ligeledes at gøre sig gældende i andre danske storbyer. Endelig skal det understreges, at afsnittet om den medikaliserede død udelukkende er baseret på litteraturstudier. Det empiriske arbejde i artiklen er udført af Janet Ferrari Wanseele.

3. Philippe Ariès (1975, 1977) forsøgte at lokalisere en sammenhæng mellem de kulturelle forandringer og opfattelsen af døden. Selvom hans teori er blevet kritiseret fra forskellig side, er den fortsat den mest anvendte social-historiske tilgang til thanatologi-studier. Ariès skildrede fire faser i den vesteuropæiske opfattelse af døden: (a) *den tæmmede død* (ca. 950-1300), en periode hvor døden var en offentlig og veltilrettelagt ceremoni, og hvor den døende forestod ceremonien og kendte protokollen, (b) *selvets død* (ca. 1300-1750) var mere individualistisk præget. Man blev begravet for sig og gravsten med personlige inskriptioner blev mere og mere almindelige, (c) *den andens død* (ca. 1750-1850) var en periode, hvor kirkegårdene flyttedes ud af byerne af både hygiejniske og pladsmæssige hensyn. Savnet og mindet om den anden stod i centrum og døden betragtedes som uretfærdig og som en fjende, og (d) *den forbudte død* (ca. 1850 til ca. 1985) karakteriseredes ved, at man løj for den døende om sygdommens dødelige karakter. Sorgen forsvandt fra den offentlige sfære, og døden medikaliseredes. Begravelsen eller bisættelsen fandt sted så hurtigt som muligt, og man foretrak ligbrænding. Spørgsmålet er således, om vi stadig befinder os i denne fjerde fase, eller om vi nu snarere er i en ny femte fase (Jacobsen 2001, 2009).

4. Ikke blot den personliggjorte dødsannonce vinder langsomt frem, men også den personliggjorte information om nyligt afdøde. Således kan man nu personligt informeres om dødsfald i ens nærmeste familie eller omgangskreds via sms, hvilket kan foregå ved tilmelding til en sådan ordning på hjemmesiden *afdøde.dk*. Her kan man ud over denne ordning også søge i et arkiv med dødsannoncer, bestille blomster, lave en mindebog over afdøde og modtage eller afsende kondolencer (Jacobsen & Holst 2008).

5. Ligbrændingsprocenten har været nogenlunde den samme i perioden 1993-2005 vest for Storebælt (85,97 % i 2005), mens den er steget fra 55,7 % i 1993 til 63,6 % i 2005 øst for Storebælt.

6. Ifølge Kirkeministeriets statistikker, var pr. 1. januar 2005 83,1 % af befolkningen medlem af Folkekirken. I København 68,7 %. I 2004 var der 56.209 dødsfald på landsbasis og 50.747 kirkelige begravelser. I København var der 7.953 dødsfald og 6.295 kirkelige begravelser.

7. Tendensen har vi fået bekræftet af ansatte på de kommunalt drevne kirkegårde i Storkøbenhavn. Da hver kommune fører sin helt egen registrering, er det ikke lykkedes os at skaffe de samme oplysninger for hvert sted. I Gentofte Kommune var antallet af begravede i de anonyme fællesgrave faldet fra 57,5 % i 1997 til 47,2 % i 2004. I Søllerød Kommune var antallet faldet fra 44 % i 2002 til 30 % i 2004. I Frederiksberg Kommune fra 77,8 % i 1994 til 64,8 % i 2004. I Lyngby-Tårnbæk Kommune var det ikke muligt at fremskaffe oplysninger fra tidligere år, men de bekræfter, at tallet er faldende og i 2004 var det nede på 22 %. Københavns Kommune er noget særligt på grund af antallet af mennesker, der får en begravelse på kommunens regning. Her var antallet 70 % i 1997 og 68 % i 2004. Det kunne være interessant at undersøge, om samme fænomen gør sig gældende i andre danske storbyer.

Litteratur

- Andersen, J. m.fl. 2001: "Pårørendes opfattelse af døden på hospital". *Ugeskrift for Læger*, 163:407-411.
- Ariès, Philippe 1975: *Essais sur l'histoire de la mort en Occident du Moyen Âge à nos jours*. Paris: Seuil.
- Ariès, Philippe 1977: *L'homme devant la mort*. Paris: Seuil.
- Bauman, Zygmunt 1992: *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich & Elisabeth Beck-Gernsheim 2002: "Death of One's Own, Life of One's Own", i *Individualization*. London: Sage Publications.
- Berger, Peter L. 1967: *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Anchor Books.
- Berridge, Kate 2002: *Vigor Mortis: The End of the Death Taboo*. London: Profile Books.
- Bregman, Lucy 1999: *Beyond Silence and Denial: Death and Dying Reconsidered*. Louisville: Westminster John Knox Press.
- Bundgaard, Bente 2006: "Hospice-tanken er for alvor slået an i Danmark". *Ugeskrift for Læger*, 168:658-662.
- Bury, Michael 1982: "Chronic Illness as Biographical Disruption". *Sociology of Health & Illness*, 4 (2):167-182.
- Bury, Michael 2000: *Health and Illness in a Changing Society*. London: Routledge.
- Campbell, Colin 1987: *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford: Blackwell.
- Conrad, Peter 1992: "Medicalisation and Social Control". *Annual Review of Sociology*, 18:209-232.
- Dalgaard, Karen Marie 2004: *Når familien træder til: Pleje af terminalt syge i hjemmet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Douglas, Mary 1993: *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge.
- Elias, Norbert 1983: *De døendes ensomhed*. København: Tiderne Skifter.
- Elsass, Peter m.fl. 1997: *Kommunikation og forståelse: Kvalitative studier af formidling og fortolkning i sundhedssektoren*. Århus: Philosophia.

- Etisk Råd 2002: *Behandling af døende: De svære beslutninger*. København: Etisk Råd.
- Feifel, Herman 1959: *The Meaning of Death*. New York: McGraw-Hill.
- Fibiger, Marianne Q. (red.) 2004: *Religiøs mangfoldighed – en kortlægning af religion og spiritualitet i Århus*. Århus: Systime Academic.
- Friis, Vivi m.fl. 2004: "Afmagtens rum – den moderne død og det hospitaliserede dødsforløb", i Michael Hviid Jacobsen (red.): *Upassende sociologi – social samhandling, sensitive steder og hverdagens håndteringsstrategier*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Giddens, Anthony 1996: *Modernitet og selvidentitet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Gorer, Geoffrey 1955: "The Pornography of Death". *Encounter*, oktober:49-52.
- Guldager, Susanne (red.) 2005: *Danske kirkegårde: Tradition og fornyelse*. København: Anis.
- Hanus, Michel 2000: *La mort retrouvée*. Paris: Frison-Roche.
- Hølge-Hazelton Bibi 2000a: "Lad mig klare det selv". *Sygeplejersken*, 24:30-33.
- Hølge-Hazelton, Bibi 2000b: "Handlingens konsekvenser". *Sygeplejersken*, 27:22-29.
- Illich, Ivan 1976: *Limits to Medicine. Medical Nemesis: The Expropriation of Health*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Iversen, Lars m.fl. 2002: *Medicinsk sociologi: Samfund, sundhed og sygdom*. København: Munksgaard.
- Jacobsen, Michael Hviid 1998: "Dødens sociologi – seneste skud på den sociologiske grundstamme?". *Dansk Sociologi*, 9 (4):67-88.
- Jacobsen, Michael Hviid 2001: *Dødens mosaik – en sociologi om det unævnelige*. København: Gyldendal.
- Jacobsen, Michael Hviid 2004a: "Kirkegården som kontrasternes rum og kulturel kampplads". *Kirkegårdskultur*, 2004:60-71.
- Jacobsen, Michael Hviid 2004b: "Når livet starter og slutter", i Michael Hviid Jacobsen (red.): *Upassende sociologi – social samhandling, sensitive steder og hverdagens håndteringsstrategier*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Jacobsen, Michael Hviid 2008: "Kunsten at gøre et godt sidstehåndsindtryk – betragtninger over den gode begravelse", i Erik Bartram Jensen (red.): *Det sidste farvel – uden præst: En humanistisk håndbog til begravelser*. Viborg: Forlaget Camille.
- Jacobsen, Michael Hviid 2009: "Den femte fase – med Philippe Ariès ind i det 21. århundrede", i Anders Gustavsson (red.): *Døden speglad i aktuell kulturforskning*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolf Akademien.
- Jacobsen, Michael Hviid & Mette Haakonsen (red.)2008: *Memento mori – døden i Danmark i tværfagligt lys*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Jacobsen, Michael Hviid & Birgitte Holst 2008: "De sidste ord – om nekrologer og dødsannoncer før og nu", i Michael Hviid Jacobsen & Mette Haakonsen (red.): *Memento mori – døden i Danmark i tværfagligt lys*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Kleinman, Arthur 1988: *The Illness Narrative: Suffering, Healing and the Human Condition*. New York: Basic Books.
- Kragh, Birgitte 2003: *Til jord skal du blive: Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990*. Aabenraa: Museumsrådet for Sønderjyllands Amt/Aabenraa Museum.
- Lindhardt, Jan 1998: "Døder der blev væk, men måske kommer igen", i Annelise Ballegaard Petersen & Anne-Louise Sommer (red.): *Dødens rum*. Odense: Odense Universitetsforlag.

- Lupton, Deborah 1994: *Medicine as Culture: Illness, Disease and the Body in Western Societies*. London: Sage Publications.
- Mellor, Peter & Chris Shilling 1993: "Modernity, Self-Identity and the Sequestration of Death". *Sociology*, 27 (3):411-431.
- Mortensen, Britta B. 2005a: "Kulturelle forestillinger om krise". *Tidsskrift for Sygeplejersker*, 1/05:32-36.
- Mortensen, Britta B 2005b: "Mellem mulige virkeligheder". *Tidsskrift for Sygeplejersker*, 1/05:36-39.
- Mortensen, Viggo 2005: *Kristendommen under forvandling: Pluralismen som udfordring til teologi og kirke i Danmark*. Høbjerg: Univers.
- Noys, Benjamin 2005: *The Culture of Death*. Oxford: Berg.
- Rubow, Cecilie 1993: *At sige ordentlig farvel: Om begravelser i Danmark*. København: Anis.
- Sjøgren, Per, Jørgen Eriksen & Marianne M. Mørch 2002: *Håndbog i palliativ medicin*. København: Munksgaard.
- Snickare, Eva Å. 2002: *Döden, kroppen och moderniteten*. Stockholm: Carlssons Forlag.
- Sommer, Anne-Louise 2003: *De dødes haver: Den moderne storbykirkegård*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Sundhedsstyrelsen 1999: *Faglige retningslinier for den palliative indsats*. København: Sundhedsstyrelsen.
- Sundhedsstyrelsen 2005: *Hospice uden mure: Medicinsk teknologivurdering af et palliativt netværk i samspil mellem sektorer*. København: Sundhedsstyrelsen.
- Tamm, Ditlev 1992: *Dødens triumf*. København: Gads Forlag.
- Thomas, Louis-Vincent 1976: *Anthropologie de la mort*. Paris: Payot.
- Turner, Bryan S. 1996: *The Body and Society*. London: Sage Publications.
- Vovelle, Michel 1993: *La mort en Occident de 1300 à nos jours*. Paris: Gallimard.
- Walter, Tony 1991: "Modern Death: Taboo or Not Taboo?". *Sociology*, 25:293-310.
- Walter, Tony 1994: *The Revival of Death*. London: Routledge.
- Walter, Tony 1999: *On Bereavement: The Culture of Grief*. London: Routledge.